

A török hódoltság emlékeit őrző földrajzi neveink

Gulyás Zoltán

DOI: <https://doi.org/10.30921/GK.72.2020.1.4>

Absztrakt: A török hódoltság emlékei Magyarországon nemcsak az építészetben, hanem a földrajzi nevekben is megőrződtek. Jelen dolgozat szerzője – elsősorban Szabó József nyelvész professzor tanulmányára, részben pedig a saját kutatásaira támaszkodva – három tematikus térképet készített el, amelyek a hódoltsághoz fűződő földrajzi nevek előfordulási helyeit szemléltetik. A szerző először ismerteti a Tabán földrajzi név eredetét, majd azon munkálatainak eredményeit tárgyalja, amelyek a Szabó-féle névgyűjtemény bővítésére, illetve a Tabán elterjedésének térképi ábrázolására irányultak. A dolgozat második részében a szerző bemutatja és kategorizálja a Szabó kötetében közreadott, népi mondáink nyomán kialakult helyneveinket, amelyek a különféle török kori események és építmények emlékeit őrzik. Eme nevek előfordulását és származását térképeken is megjelenítette, amelyhez saját szerkesztésű szimbólumokat használt fel. A térképek megalkotásával a szerző hasznos kiegészítést kívánt nyújtani Szabó tanulmányához, és egyúttal arra is igyekezett felhívni a figyelmet, hogy a kartográfia a nem rokon tudományterületeken is jól alkalmazható.

Abstract: The memories of the Ottoman-Turkish era in Hungary are preserved not only in the architecture, but in the geographical names as well. The author of the paper prepared three thematic maps based mainly on Szabó József's philological work and partly on his own research to present the settlements where toponyms related to the Ottoman period can be found. First, he introduces the origin of the geographical name Tabán, then he describes the results of his research whose main goal was to extend Szabó's data collection and represents the locations of Tabán on his self-made map. In the second part of the paper the author reviews and categorizes the geographical names collected by Szabó which come from the Hungarian folklore and relate to several events and buildings from the Ottoman period. The location and origin of these toponyms are also visualized on the maps by the author, who compiled individual symbols for it. By creating these maps, he wanted to give a useful supplement for Szabó's work and at the same time to draw attention to the possible application of cartography in other disciplines.

Kulcsszavak: török hódoltság, földrajzi nevek, kartográfiai vizualizáció

Keywords: Ottoman Hungary, geographical names, cartographic visualization

Bevezetés

A földrajzi nevek nem csupán a térbeli tájékozódást és a terepelemek azonosítását segítik, hanem sok esetben olyan információkat is hordoznak, amelyeket a legkülönfélébb tudományterületek művelői nagy eredményességgel hasznosíthatnak a kutatásaikhoz. Földrajzi neveink között szép számmal akadnak olyanok, amelyeknek keletkezése egy-egy jelentősebb történelmi időszakhoz kapcsolódik. Példaként említhetjük a török hódoltság korát, amely leglátványosabban a fennmaradt műemlékekben mutatkozik meg, de legalább ennyire fontosak a magyarországi helynévanyagban megőrződött nyelvi és néprajzi emlékei is.

Jelen dolgozatom vezérfonalát Szabó József nyelvészprofesszor kiváló tanulmánya szolgáltatja, amely a török hódoltság emlékeit őrző földrajzi nevekkal foglalkozik (Szabó 2008). A szerző a kötetben témakörönként csoportosítva, előfordulási helyük szerint, megyei sorrendben adja közre a neveket a

hozzájuk fűződő magyarázatokkal együtt. Kartográfus szemmel nézve úgy vélem, hogy a tanulmány gazdag tartalmának jobb megértését és áttekinthetőségét nagyban segítené, ha az egyes névtípusok előfordulását szemléltető térképek is tartoznának hozzá. Vizsgálataim során számításba vettem a kötetben szereplő földrajzi nevek elterjedésének ábrázolási lehetőségeit, mindemellett kiegészítő névfeltárást is végeztem, amellyel tovább bővítettem a szerző által összeállított gyűjteményt.

A Tabán földrajzi név

Fővárosunknak idegenforgalmi és kulturális szempontból is egyik meghatározó területe a Gellért-hegy lábánál fekvő Tabán. A budai városrész történeti topográfiáját korábban Lenkei Ákos térképész is tanulmányozta, aki figyelemre méltó eredményeket ért el a Tabán lebontás előtti állapotának rekonstrukciójában és kartográfiai megjelenítésében (Lenkei 2008). Tabán nevű városrészrel

több megyeszékhelyünkön, illetve megyei jogú városunkban is találkozhatunk (pl. Szolnokon, Szegeden és Hódmezővásárhelyen). Eme földrajzi név számos egyéb hazai településen is előfordul, elsősorban közterület-nevek vagy határnevek formájában. Felvetődik a kérdés, hogy vajon honnan ered a Tabán elnevezés, továbbá a magyar névterületen felismerhető-e valamiféle összefüggés a megjelenésére vonatkozóan.

A Tabán helynév eredetét elsőként Melich János¹ vizsgálta, aki Pesty Frigyes² kéziratos helységnévtárának egyik megjegyzéséből indult ki,

¹ Melich János [Szarvas, 1872. szeptember 16. – Budapest, 1963. november 20.]: nyelvész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1912–1922 között az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója.

² Pesty Frigyes [Temesvár, 1823. március 23. – Budapest, 1889. november 23.]: történész, országgyűlési képviselő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1862-ben országos méretűre tervezett helynévgyűjtés előkészítéséhez fogott hozzá. Az 1864-ben megindult gyűjtőmunka eredményeit 68 kéziratos kötet tartalmazza, amelyek napjainkban az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lelhetők fel (jelzet: OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1114).

amely szerint a Tabán szó „*katonai városrészt jelentvén török nyelven, csak oly városokban örökösödött meg, melyek hosszú ideig viselték a török ígát, minők Buda, Fehérvár stb., melyek egy része máig Tabánnak neveztetik*”. Magyarázataiban Melich kifejtette, hogy a *taban* a törökségben talpat jelent, a szerb nyelvben pedig a barázda fenekének, völgyének megjelölésére is használják. Ez a jelentés fejeződik ki a magyar Tabán elnevezésben, és az ezen nevet viselő városrész mindig valamilyen emelkedés melletti, hegy aljában elterülő síkon, esetleg völgyben található. Melich úgy vélekedett, hogy a Tabán nevet a szerb lakosság honosította meg (Melich 1900). Jóllehet a tudományos közvélemény sokáig elfogadottnak tekintette, az előkerült adatok nem támasztották alá egyöntetűen Melich elgondolását: ugyanis nem mindegyik Tabán fekszik magaslatok oldalában, és olyan helyeken is előfordul a Tabán név, ahol sohasem laktak szerb nemzeti-ségű emberek.

Új megvilágításba helyezte a kérdést Fekete Lajos³ Budapest a török korban című munkájában, ahol a szerző rámutatott arra, hogy a Tabán az ott elhelyezkedő török cserzőműhelyekről kapta a nevét (Fekete 1944). Kakuk Zsuzsa nyelvész is felhívta a figyelmet Fekete gondolatmenetére, miszerint a törökök a cserzőtelepeket *Debaghane*-nak, *Tabakhane*-nak nevezték. A törökök között élő balkáni szlávok ezt a nevet *Tabahan*-nak, később a magyarok *Tabán*-nak mondták. Tehát a Tabán helynevünk nem a *talp*, hanem a *tímártelep* jelentésű oszmán-török szóból származtatható (Kakuk 1955).

Kakuk a Tabán földrajzi név eredetét tárgyaló írásában – Fekete véleményével egyetértve – lényeges megállapításokat közölt, amelyek a területi elhelyezkedés kérdését is érintik. Az oszmán-törököknek tudvalevőleg

híres bőriparuk volt. Közép-Európa népei bizonyos bőrmunkákat „török munkának” tekintettek. A törökök pedig ezen a téren is – akárcsak műveltségük számos más ágában – az arabok és a perzsák tanítványai voltak. A magyarországi területek a török bőripar számára kedvező körülményeket nyújtottak, mivel a nyersanyag, a különféle állati bőr nagy mennyiségben állt rendelkezésre. A magyar tímárok elsajátították a törökök szakmai fogásait, ennek eredményeként az alföldi városok „tabánjaiban” széles körben virágzott a tímármesterség. Mivel a bőr kikészítése igen sok piszokkal és kellemetlen szaggal jár, a tímártelepek rendszerint a város szélén helyezkedtek el. Idővel a városok terjeszkedtek, és a Tabán, amelynek napjainkban már csak a neve emlékeztet egykori jelentőségére, a város belterületévé vált, ahogyan az a budai, a szolnoki és számos további példa esetében is megfigyelhető. Ugyanakkor ma már nem minden Tabán elnevezés mutat arra, hogy a helyén egykor tímártelep állt. Ezen esetekben – a szennyel és bűzzel járó bőrfeldolgozó mesterség analógiájára – az elhanyagolt város- és falurészeket, utcákat, dűlőket nevezték Tabánnak (Kakuk 1955).

A Tabán földrajzi név, illetve különféle alakváltozatainak (Tabány, Tobán, Tobány) megjelenését Szabó József is górcső alá vette. Könyvének azon fejezetében, amely az oszmán-török nyelvi hatásra visszavezethető helyneveket ismerteti, Szabó – az általa felhasznált földrajzinév-kiadványokra támaszkodva – mintegy 69 települést sorolt fel, ahol valamilyen formában megtalálható a Tabán (Szabó 2008).

Amennyiben a Tabán elterjedését térképen is ábrázoljuk, érdekes következtetésekre juthatunk. Egyrészt megmutatkozik, hogy a név az ország melyik tájegységein fordul elő a legnagyobb gyakorisággal, másrészt pedig – az egykori hódoltsági területektől távolabb eső településeken – szembetűnnek azok a Tabánok, amelyek nagy valószínűséggel nem a cserzőműhelyek nyomán keletkeztek, hanem sokkal inkább analógikus eredetűek. Szabó kötetéhez

tartozik ugyan egy elnagyolt, fekete-fehér térképvázlat, amely a jelenkori Magyarország területére nézve bemutatja a Tabán előfordulási helyeit, azonban ez meglehetősen nehezen olvasható, valamint több tartalmi pontatlanság is felfedezhető rajta. A térképvázlatot szemlélve szükségesnek láttam egy új, kartográfiai megfontolásokon alapuló, színes térkép megalkotását, amely hasznos kiegészítése lehet a tanulmánynak.

Az új térképmelléklet szerkesztési munkálataihoz az ábrázolandó települések rendszerezését követően fogtam hozzá. A tanulmányban felsorolt helyneveket kigyűjtöttem, és betűrendbe állítottam. Korábbi olvasmányaim és utazásaim során a Tabán földrajzi névvel azonban már többször is találkoztam olyan településeken, amelyek nincsenek megemlítve a kötetben. Ennél fogva magam is kutatni kezdtem az előfordulási helyek után, és a Szabó-féle névgyűjteményhez viszonyítva meglepően nagy számban leltem újabb adatokra.

Mivel a kötetben bemutatott Tabánok jelentős része közterületekhez kapcsolódik, úgy döntöttem, hogy a keresést a hazai utcanévjegyzékek áttekintésével kezdem. Az interneten elérhető utcanév-adatbázisokat először azon megyék településeire nézve vizsgáltam át, amelyek a hódoltság idején török fennhatóság alatt álltak. A kutatást a későbbiekben valamennyi magyarországi megyére kiterjesztettem.

Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy az elmúlt évtizedekben a közterületnevek tekintetében jelentős változások történtek, melyek nyomán a természetes névadással létrejött Tabánokat sok helyütt felváltották a mesterséges eredetű, újabb keletkezésű utcanévek. Nyilvánvaló, hogy egy-egy település esetében a mai utcanévek önmagukban történő szemrevételezése lényegesen gyengébb eredményt hozhat annál, mint amikor különféle helytörténeti forrásokat is bevonunk a vizsgálatokba. Ez utóbbiak részletes tanulmányozásától viszont egyelőre eltekintettem. A kutatáshoz felhasználtam még a Google Earth programot, továbbá az

³ Fekete Lajos [Tardos, 1891. június 12. – Budapest, 1969. május 16.]: történész, turkológus, levéltáros, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Az oszmán-török oklevéltan és paleográfia nemzetközi szinten jegyzett kutatója. Munkásságának középpontjában a hódoltságkori Magyarország történeti forrásanyagának feldolgozása és közzététele állt.

internetes keresőkbe beírva a nevet, kisebb települések helyi újságjainak archivált példányaiban is találtam Tabánhoz fűződő írásokat és adatközléseket.

A Szabó-féle tanulmány – vélhetőleg terjedelmi okokból – csupán a jelenkori Magyarországon előforduló nevekkal foglalkozik, és eme munka nyomdokain haladva magam is legfőképpen a mai országhatáron belül vizsgálódtam. A szomszédos országokban megőrződött helyneveink alapos vizsgálatára egyelőre még nem volt lehetőségem, ugyanakkor elengedhetetlennek tartottam a határon túli, idevágó magyar névanyag legalább jelzés értékű feldolgozását. A névfeltáró munkálatokhoz forrásként használtam fel a Penavin Olga⁴ és munkatársai szerkesztésében megjelent, a Vajdaság településeinek helyneveit tartalmazó sorozat füzetait, amelyek egyikeben az szerepel, hogy Ada településen létezik a Tobán alakváltozat mint helységgrésznév (Penavin–Matijevics 1979). Az adai névalakot – egyetlen példaként a határon túli nevek közül – Szabó is hozza a tanulmányában (Szabó 2008). Az internetes keresés útján még egy vajdasági, valamint hat felvidéki előfordulási helyet jegyeztem fel. A Szabó kötetében felsorolt 69 tételen túl összesen 31 tételnyi Tabán elnevezést találtam, tehát a saját névgyűjtésem mintegy 45%-os bővülést eredményezett!

A könyv mellékletéül szánt 1 : 2 000 000 méretarányú térkép kivágatát oly módon határoztam meg, hogy az a mai Magyarországot szemléltesse, de egyúttal magába foglalja azokat a határon túli vidékeket is, ahol a Tabán földrajzi név előfordulását rögzítettem. A térképem tematikája – a kötet tartalmához igazodva – az ország jelenkori területére vonatkozik, és ennek megfelelően jelöltem be a hódoltság 16. századi kiterjedését felületi módszerrel. Ugyanakkor

1. ábra. A Tabán földrajzi név magyarországi előfordulásai

a szomszéd országokban feltárt Tabánok megjelenítését is indokoltan tartottam. Térképemen a mai magyar megyehatárokat tüntettem fel, kevésbé hangsúlyos ábrázolásmóddal, hogy a határvonalak a háttérben maradjanak. A vízrajzi elemek közül csak a tájékozódás szempontjából meghatározó, jelentősebb folyókat és állóvizeket rajzoltam meg. A térkép tematikáját képező előfordulási helyeket első ránézésre szembe tűnő, élénkvrös településkarikákkal ábrázoltam. A névrajzi elemeknél a betűk méretének és tulajdonságainak megválasztásakor legfőképpen az olvashatóságot tartottam szem előtt.

A munkálatok eredményeként elkészült térképem hasznos segítséggül szolgálhat a Tabán helynevünk földrajzi elterjedésének vizsgálatához (1. ábra). A térképet szemlélve – a Szabó-féle könyvben közreadott, majd részről kibővített jegyzék nyomán – megállapítható, hogy a Tabán a legnagyobb számban Pest és Heves megyében fordul elő, míg három keleti megyénkben egyáltalán nem találkozhatunk a névvel.

Kutatásaim keretében az általam ábrázolt valamennyi város és falu részletes térképét is szemügyre vettem, majd arra a megállapításra jutottam, hogy a Tabán nevet viselő közterületek zömmel a település külső részén helyezkednek el, és szinte mindig van a közelükben valamilyen vízfolyás

vagy tó. Az egykori hódoltsági területeken ez bizonyára azzal függ össze, hogy a különféle állati bőrok feldolgozásához, cserzéséhez vízre volt szükség. A részletesebb településtérképek tanulmányozása érdekes észrevételhez vezet: bár a legtöbb Tabán vízfolyáshoz kötődik, ezeknek csak egy töredéke fekszik nagyobb folyó mellett. Ebből arra következtetek, hogy – mivel a kis patakok és erek is megfeleltek – a tímárok a legtöbb esetben csak kisebb műhelyek tulajdonosai voltak.

A török mondakör emlékei

A Tabán elterjedésének vizualizációját követően a Szabó-féle kötetre támaszkodva további térképek elkészítését tűztam ki célul. A könyv olvasásakor legfőképpen azok a fejezetek nyertek el a tetszésem, amelyek a földrajzi neveink és a hódoltsági időszak eseményeit elbeszélő mondák közötti összefüggéseket tárják fel. Mindezek szemléltetésére egy újabb térkép megalkotásához fogtam hozzá, mégpedig azzal a szándékkal, hogy az olvasó számára ne csak az derüljön ki, hol fordulnak elő emlékek, hanem egyúttal azt is meg lehessen tudni, hogy az adott településen megtalálható, hódoltsági eredetű földrajzi neveink milyen jellegű eseményekhez kapcsolódóan jöttek létre. A tematikus kartográfia ábrázolási módszerei közül a jelmódszer kiválóan alkalmas minőségi adatok

⁴ Penavin Olga [Debrecen, 1916. július 15. – Újvidék, 2001. október 25.]: nyelvész, folklorista, egyetemi tanár. A jugoszláviai magyar nyelvjárások jeles kutatója. A 20. század második felében zajló vajdasági, rendszeres földrajzinév-gyűjtés meghatározó személyisége. Számos délvidéki település helyneveinek összegyűjtése és közreadása fűződik a nevéhez.

bemutatására (Klinghammer–Papp-Váry 1985), ezért úgy döntöttem, hogy a nevek keletkezésére utaló információkat a térképenen képszerű jelek felhasználásával jelenítem meg.

A munkát azzal kezdtem, hogy kiválasztottam, hogy mely települések kerüljenek fel a térképre. A könyv fejezeteit vizsgálva arra az elhatározásra jutottam, hogy jelen térképenen csak azon mondák emlékeit ábrázolom, amelyek 1.) a török elleni harcokhoz, 2.) a hódoltság idején elrejtett kincsekhez, értéktárgyakhoz fűződnek. Megítélésem szerint ennél több témát nem lett volna célszerű egy térképen bemutatni, mindemellett a méretarányból eredő korlátokat is figyelembe kellett venni, főként annak tükrében, hogy a legtöbb emlék a Dunántúl déli és délnyugati területein fordul elő. A térképolvasónak nehezebbé esne azonosítani az egymás mellett sűrűn elhelyezkedő településeket és a hozzájuk tartozó jeleket.

A választott témakörön belül kategóriákat állítottam fel, amelyek mindegyikéhez hozzárendeltem egy-egy saját magam által megszerkesztett jelet (2. ábra). A következőkben ismertetem a harci mondák egyes kategóriáit, zárójelben megadom az előfordulási helyek számát, továbbá az emlékeket őrző földrajzi neveink

közül is felsorolok néhány példát a Szabó-féle kiadvány nyomán. A kötetben több földrajzi név írása a helyi kiejtést és – az érvényes földrajzinév-írási szabályoktól eltérő – tagolást követi (Szabó 2008).

a) *Ütközet magyarok és törökök között* (összesen 13 tétel). A várostromok kivételével ebbe a kategóriába soroltam minden olyan csatát, párviadalt, amelyet magyarok és törökök vívtak egymással. Az olvasóban joggal vetődhet fel a kérdés, hogy a térképen miért nem kaptak helyet bizonyos csatáink, amelyekkel akár már az általános iskolai tanulmányaink idején is találkozhattunk. Mivel a térképem egyfajta kiegészítésként szolgál, a mondakör emlékeit tekintve csupán azon neveink közül válogattam, amelyeket Szabó is megemlít a könyvében. A csatákat a térképenen – a történelmi atlaszokban gyakran alkalmazott megoldáshoz hasonlóan – két egymáshoz ütköző karddal jelöltem. Néhány példa → Ajka: *Török-tető* (innen lőtték a törökök a Somlón védekező magyarokat); Béb: *Török-rét* (a hagyomány szerint egy csata volt itt a török időkben); Nagycsepely: *Jézus-káttó-domb* (a magyarok Jézus nevét kiáltva győzték le a törököket).

b) *Törökök által ostromolt vár* (összesen 5 tétel). Török kori olvasmányaink közül minden bizonnyal azok a jelenetek maradtak meg leginkább az emlékezetünkben, amelyek várak ostromához fűződnek. Elég csupán az Egri csillagokra gondolnunk, de irodalmunkban számos kiváló művet találhatunk, amelyek a török idők várostromainak történetét dolgozzák fel. Térképenen mindössze azokat az erődítményeket jelöltem be, amelyeket a tanulmány is megemlít. A várostromok térképi jelül egy bástyát rajzoltam. A tipizálás során nem láttam szükségét annak, hogy különbséget tegyek az elesett és a sikeresen megvédett várak között. Néhány példa → Siklós:

Császár-domb (a törökök Siklós várát ostromolták, a császár itt ütötte fel a sátrát); Órtilos: *Asszony-vári-högy* (itt egy vár állt, melyet asszonyok védtek a török elől).

c) *Török tábor, katonai kiképzőhely* (összesen 13 tétel). Jelen csoportba azokat a neveinket soroltam, amelyek a mondák szerint olyan helyeket jelölnek, ahol a török csapatok tábort ütöttek, vagy ahol a harcban induló egységeiket felkészítették. A térképi ábrázoláshoz egy sátorra emlékeztető jelet hoztam létre, amelynek kitöltéséhez a zöld színt választottam, és nemcsak azért, mert az a háttértől jól elválik, hanem azért is, mivel az iszlámban – pontosabban a szunnitáknál, és a törökök szunniták – a zöld szent színnek számít. A hagyomány szerint ugyanis Mohamed próféta és utódai, a kalifák zöld színű kaftánt és turbánt viseltek, és zöld zászló alatt harcoltak. Néhány példa → Fülöpjakab: *Szultán-sarok* (a török szultán és serege állomásozott itt); Ötvöskónyi: *Nagy-tanárok* (a török időkben itt tanították fegyverforgatásra a janicsárokat); Tarnasádnagy: *Török-ér* (a törökök itt pihentek ki magukat az egri vár megtámadása előtt).

d) *Törökdúlás a lakosság körében* (összesen 18 tétel). Azon neveket soroltam ide, melyek kialakulása összefüggésbe hozható a török katonák által véghez vitt pusztításokkal. Ezek az emlékek legtöbbször a lakosság legyilkolásához, a templomok lerombolásához, valamint az erdők felégetéséhez kapcsolódnak. A dülást egy tüzet szimbolizáló jellel fejeztem ki. Néhány példa → Becsehely: *Göröcseji-templom* (a templomot a törökök karácsony éjjelén pusztították el); Homokbödöge: *Ígett-erdő* (nagy erdő volt, melyet a törökök felgyújtottak); Kercaszomor: *Pusztá temető* (a templomot a törökök ágyúzták, harangja a Kercába zuhant).

e) *Török csapatok útvonala* (összesen 8 tétel). Földrajzi neveink között akadnak olyanok is, amelyek a török seregek vonulásához, valamint a portyázó török csapatok útjaihoz kötődő emlékeket őriznek. E kategóriát a térképenen egy útirány jelzéseként is felfogható szimbólum mutatja.

A törökök elleni harcokhoz fűződő mondák emlékei

- Ütközet magyarok és törökök között
- Törökök által ostromolt vár
- Török tábor, katonai kiképzőhely
- Török dúlás a lakosság körében
- Török csapatok útvonala
- Magyarok üldözése, fogságba ejtése
- Törökök üldözése, fogságba ejtése

Értéktárgyakhoz fűződő mondák emlékei

- Kincses kőkecske
- A törökök elől elrejtett harangok
- Egyéb kincsek

2. ábra. A török mondakör emlékeihez fűződő nevek kategóriái és azok jelei

Néhány példa → Beleg: *Török-út* (a hely állítólag a törökök fő vonulási útja volt); Kerecseny: *Török-csapás* (itt vezetett a törökök hadi útja); Zselickisfalud: *Kardosfa* (a monda szerint a szultán járt erre, és itt vágott le egy faágat).

f) *Magyarok üldözése, fogságba ejtése* (összesen 14 tétel). Eme kategória nevei a török katonák által üzött és foglyul ejtett magyar személyekhez fűződnek. Ide soroltam például a törökországi háremekbe szánt magyar leányok raboskodásának helyszíneit, valamint azokat a helyeket is, ahol a törökök elől menekülő magyar lakosság oltalomra lelt. A kategória térképi jeleként egy négyzet alakú, börtönrácsra emlékeztető szimbólumot hoztam létre, amelynek kitöltését meghagytam fehérnek. Néhány példa → Bajót: *Örzsébet-kert* (egy török csapat összefogdosta a lányokat és bezárta őket ide); Berkesd: *Banyák dombgya* (a török elől menekülő lányok öregasszonynak öltöztek); Köveskál: *Törökugrató* (egy magyar katonát kergettek a törökök, aki cselrel győzte le őket).

g) *Törökök üldözése, fogságba ejtése* (összesen 7 tétel). A földolt-sági mondáink alapján olyan földrajzi nevek is kialakultak, amelyek a magyarok elől meghátráló török katonák, valamint a fogságba került török személyek emlékét őrzik. E nevek előfordulási helyeit szintén a börtönrácsot jelképező szimbólummal ábrázoltam, viszont ez esetben a szunnitákra utaló zöld színű kitöltéssel. Néhány példa → Foktő: *Török-kép* (piszkafákkal felfegyverkezett asszonyok zavarták ki a falura támadó törököket, akik a képüket se merték visszafordítani); Uszód: *Bujok-basa hídja* (egy basa a magyarok elől menekülve ezen a részen bujt egy híd alá, ahol üldözői mégis rátaláltak és elfogták).

Térképemen a hódoltsági időszak különböző értéktárgyaihoz kapcsolódó mondák emlékei is helyet kaptak. Az ezeket megőrző földrajzi neveink felsorolása Szabó könyvében három kategória alapján történt.

1.) *Kincsmondák*: a hódoltság idején elrejtett kincsekhez, valamint a menekülő lakosság részéről elszórt pénzermékekhez fűződő emlékek; 2.) *Kincses*

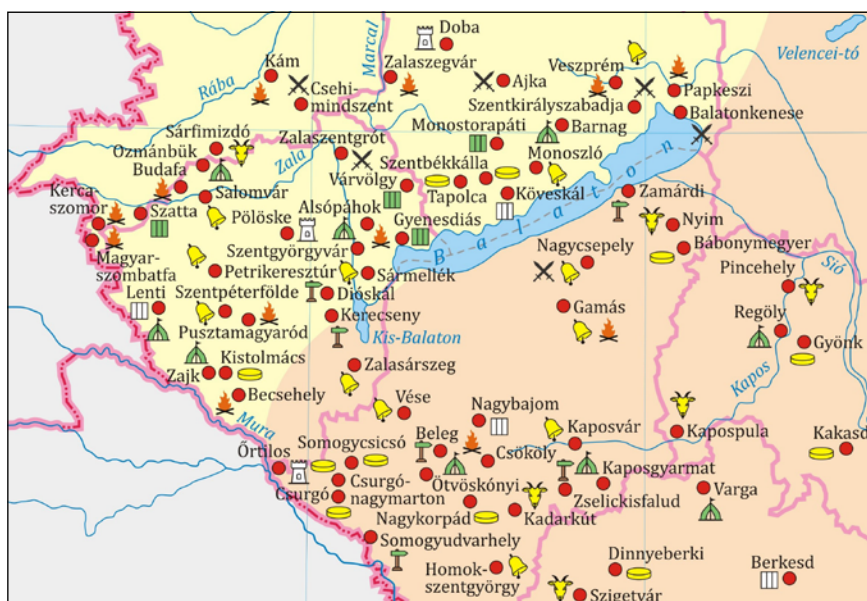
kőkecske: kevésbé ismert, de nagyon érdekes, egymástól távolabbi helyeken is megőrződött mondatípus, melyben egy kőkecske szerepel a kincsek rejtékhelyéül. 3.) *Harangmondák*: a falvak lakosai gyakran a templomok harangjait is elrejtették a török katonák elől, ennek emlékei a mondáinkban is fennmaradtak. A kiváló régész, Torma István⁵ a következőket írta a harangok sorsáról: „A török korban falvak sokasága vált időszakosan vagy véglegesen lakatlanná. Harangjaik vagy a felgyújtott templommal együtt pusztultak el, vagy a fosztogató katonák zsákmányává váltak. Egy részüket a menekülő lakosok magukkal vitték új lakóhelyükre, vagy elrejtették őket” (Torma 1997).

Az előfordulási helyek térképi megjelenítésekor megtartottam a Szabó könyvében kialakított csoportokat, viszont – a kőkecskemondák elkülönítése érdekében – a további kincsekre utaló kategóriát a jelmagyarázatban „Egyéb kincsek” megnevezéssel a felsorolás végén helyeztem el. Az ábrázolás során mindhárom kategóriához megalkottam egy-egy jelet: a kőkecskemondákat egy kecskefejre,

5 Torma István [Tamási, 1940. december 16. – 2018. május 14.]: régész, kutatásainak fő szakterülete a rézkor volt. Az 1967–1972 között Pilismarót-Basaharcon végzett temetőfeltárás irányítója. A Régészeti Intézet tudományos főmunkatársa, a Magyarország régészeti topográfiája sorozat több kötetének szerkesztője.

a harangmondákat értelemszerűen egy harangra emlékeztető szimbólummal érzékeltettem, míg az egyéb kincsmondáknál egy pénzérméhez hasonlító jelet rajzoltam. Mindhárom jel kitöltéséhez – az aranyra történő utalásként – a sárga szín egyik élénk árnyalatát választottam. Az azonos szín egyúttal a tartalmi csoporthoz tartozást is kifejezi. Ez azért is fontos, mert az értéktárgyak és a harcok emlékének előfordulásai együtt jelennek meg a térképen.

Szükségese nek tartom, hogy a következőkben megemlítek néhány példát az értéktárgyak emlékeit őrző földrajzi neveink közül is (Szabó 2008). *Kincses kőkecske* (9 tétel) → Kapospula: *Kecske-kuti-dűlő* (a monda szerint itt kőkecskét találtak, tele pénzzel); Nyergesújfalu: *Kecske-kő* (a hagyomány szerint a nagyigmándi pasa egy kőkecskében itt rejtette el a kincset). *A törökök elől elrejtett harangok* (19 tétel) → Madocsa: *Büdös-kut* (kút, amit már betemettek; a törökidulás után itt találták meg a templom nagyobbik harangját); Sármellék: *Harangos kut/Magyarós kut* (mesterséges kút; Devceser lakói a törökök elől menekülve ebbe dobták bele híresen szép hangú harangjukat). *Egyéb kincsek* (17 tétel) → Görcsönydoboka: *Török-sánc* (itt ásták el a török császár aranyhintáját); Nagykorpád: *Posta-berők* (a hagyomány szerint karácsony éjjel

3. ábra. A török mondakör emlékei a Balaton tágabb környezetében

a mocsár felett imbolygó fény megmutatja a törökök elől ide elrejtett kincseket); Téseny: *Pénzész-mégye* (a törökök üldözték a magyarokat, akik pénzt szórtak el itt).

Térképemen összesen 123 tételnyi, a török kori harcok és értéktárgyak emlékeként fennmaradt földrajzi név előfordulási helyét mutattam be (3. ábra). Eme témakört illetően a Szabó könyvében feljegyzett nevek legnagyobb része a Dunántúlon található, azonban csekély számban az alföldi megyéink területén is találkozhatunk velük.

Török kori építmények emlékei

A magyarországi oszmán-török jelenlétől leglátványosabban a fennmaradt műemlékek (pl. dzsámik, minaretek és fürdők) tanúskodnak, ugyanakkor a törökökkel kapcsolatos építmények emlékei igen gyakran a földrajzi neveinkben is megőrződtek. Könyvében Szabó egy egész alfejezetet szentelt az ily módon létrejött helyneveinknek, melyeket az egyes építmények típusai szerint csoportosított és adott közre (Szabó 2008). A kötet kiegészítése gyanánt – a hódoltsági mondák emlékeit bemutató térképemhez hasonlóan – eme nevek előfordulását is igyekeztem vizuálisan megjeleníteni.

Az ábrázoláshoz a könyv alapján tizenkét kategóriát vezettem be, és ezekhez is különféle szimbólumokat rendeltem hozzá (4. ábra). Az egyes kategóriák – tételszámukkal, illetve konkrét névi példák megemlékezésével – a következők:

a) *Török temető* (22 tétel). Ebbe a kategóriába a török kori temetőkre és síremlékekre visszavezethetően megalkotott helyneveinket soroltam be.

	Török temető		Alagút, lyuk
	Templom		Híd
	Erődítmény (vár, őrtorony, sánc)		Földhányás, mesterséges domb
	Ház		Kút
	Vaskapu		Forrás
	Pince		Fürdő

4. ábra. Török kori építmények emlékeit őrző nevek kategóriái és azok jelei

Előfordulásukat zöld kitöltésű négyzettel szemléltettem, benne félholddal és egy csillaggal. Néhány példa → Bőszénfa: *Török-temető* (a hagyomány szerint a törökök temetkeztek ide); Pölöske: *Naty-hányás* (törökfutáskor itt temették el a basát); Visonta: *Török-temető* (a magyarok cselet vetettek egy török csapatnak, és a meghalt törököket ide temették el).

b) *Templom* (13 tétel). Eme kategórián belül elsősorban a keresztény templomokhoz kapcsolódó nevek szerepelnek. A megjelenítéshez szerkesztett jel templomépületet szimbolizál. Néhány példa → Bakonyszentiván: *Török-templom* (a néphagyomány szerint a török korban templom volt itt); Pálfa: *Török-templom* (itt volt a régi Alegres falu temploma); Somogytúr: *Török-templom* (romos épületmaradványok, melyeket a nép török időkből való templomromnak tart).

c) *Erődítmény (vár, őrtorony, sánc)* (21 tétel). Ebben a csoportban főként azok a földrajzi neveink kaptak helyet, amelyek kialakulása a hódoltsági időszakban emelt várakhoz, sáncokhoz, valamint őrhelyül szolgáló építményekhez fűződik. Előfordulási helyeiket az előző térképemen lévőhöz hasonló bástyaszimbólummal jelöltem. Néhány példa → Ádánd: *Patak-vár* (a hagyomány szerint török vár volt itt, amelyet víz vett körül); Dusnok: *Sanac* (sánc, amelyet a törökök hordtak össze); Tápióság: *Várhegy* (a törökök idején itt földvár állt).

d) *Ház* (1 tétel). Jóllehet ezen kategóriába a könyv szerint mindössze egyetlen név sorolható, megjelenítésétől mégsem kívántam eltekinteni, ezzel is kifejezve a hódoltsági eredetű neveink keletkezésének sokszínűségét. Az ábrázolt név → Mezőtárkány: *Török-ház* (az öregek szerint a török időkből maradt meg az épület, a törökök után pandúrok lakták).

e) *Vaskapu* (10 tétel). Több helyütt is előfordul a Vaskapu földrajzi nevünk, melynek kialakulásához gyakran a hódoltság idejében megtörtént eseményeket társítanak. Az általam bemutatott elnevezések nem minden

esetben utalnak magára a kapura mint tárgyra, előfordul az is, hogy szimbolikus jelentéssel bírnak. Néhány példa → Som: *Vaskapu* (a hagyomány szerint a török időben itt kapu volt); Szorosad: *Vaskapu* (a törököknek volt itt egy vasból készült kapujuk).

f) *Pince* (10 tétel). Gyakorta találkozhatunk olyan helynevekkel, amelyek a török korban létesített, akár napjainkig is fennmaradt pincészerű építmények emlékeit őrzik. E nevek részére hoztam létre ezt a kategóriát. Néhány példa → Berkesd: *Török-pince* (itt volt a törökök bora nagy hordókban meg bortömlőkben); Kisszékely: *Barátok pincéje* (a hagyomány szerint a törökök hagyták itt). Pécsvárad: *Török-pince* (a török időkből származó épület, pince).

g) *Alagút, lyuk* (10 tétel). A pincékhez hasonlóan török kori alagutak, különböző célokból kiásott üregek is megőrződtek földrajzi neveinkben. Ezek előfordulásait is önálló szimbólum mutatja. Néhány példa → Dunaszekcső: *Török-lik* (alagút bejárata a török időkből); Gamás: *Török-lik* (pincészerű mélyedés, török kori alagút bejáratának is tartják); Osztopán: *Török-lik* (a partoldalba vágott pincészerű üreg).

h) *Híd* (2 tétel). A tanulmányban két olyan nevet is találtam, amely törökök által épített hidat jelöl. Ábrázolásukhoz hídra emlékeztető szimbólumot használtam. Az ábrázolt nevek → Tápióság: *Török-híd* (a népi hiedelem szerint a törökök építették); Pápa (Tapolcafé): *Török-híd* (a hagyomány szerint törökök készítették a kőből épült hidat).

i) *Földhányás, mesterséges domb* (25 tétel). Helyneveink között gyakran fordulnak elő olyanok is, amelyek a törökökhöz köthető földhányások, halmok emlékeire utalnak. Ezeket a térképen halomra emlékeztető szimbólummal jelöltem. Néhány példa → Ják: *Török-hányás* (a törökök által épített mesterséges domb); Kalaznó: *Török-domb* (a hagyomány szerint a törökök hordatták össze); Oszkó: *Török-dombok* (kisebb dombok, amelyeket a monda szerint a török vezérek hordattak össze).

j) *Kút* (21 tétel). A hódoltsági időszak kútjainak, fürdőinek és

5. ábra. Török kori építmények földrajzi neveiben fennmaradt emlékei a Dunántúlon

szükség. A nevek keletkezése azonban olyannyira sokszínű, hogy még így is gyakran nehézséget okozott a térképi ábrázolás szempontjából történő osztályozásuk.

Mindenképpen fontos megjegyezni, hogy az eme dolgozathoz fűződően elkészített térképek a könyvben közreadott neveknek csak egy részét mutatják be. Mindazonáltal a kötet alapján további térképek létrehozásának lehetőségeit is mérlegeltem. A későbbiekben egy olyan térkép megalkotását is célszerűnek látom, amely a népetimológiával kialakult helyneveinkkel együtt szemlélteti az oszmán-török eredetű, ma is ismert köznevekből (pl. basa, bég, hodzsza, janicsár) keletkezett földrajzi neveinket. Jelen dolgozat célja volt az is, hogy egy újabb példával igazoljam: a kartográfia a nem rokon tudományterületeken is jól alkalmazható.

forrásainak neveiben megőrzött emlékeit – az azonos tartalmi csoporthoz tartozásukat kifejezve – kék kitöltésű szimbólumokkal ábrázoltam. Kutakra utaló példák → Bátor: *Török-fejes-kút* (a török időkből való); Decs: *Török-kút* (a török időkben készült, s márványkövel volt kirakva, ahonnan vascsöveken vezették el a vizet); Solymár: *Török-kút* (az erdőben volt, és állítólag a törökök ásták); Szekszárd: *Borkút* (Ibrahim basa ebbe a kútba öntötte a borát).

k) *Forrás* (2 tétel). Az ábrázolt nevek → Kozármisleny: *Török-förás* (a török időkből való); Regöly: *Bőszői-förás* (bővizű forrás, amely a hagyomány szerint már a török idején megvolt).

l) *Fürdő* (2 tétel). Az ábrázolt nevek → Dömsöd: *Török-tó* (a község belterületén hajdan „víztartó hely, hol a törökök fürödhettek, most házak vannak rajta”); Eger: *Török-fürdő* (állítólag a török időből származik).

A török kori építmények földrajzi neveiben fennmaradt emlékeit bemutató térképemen összesen 139 tételi előfordulási hely szerepel. A térképet szemlélve jól látható, hogy eme témában a legtöbb hódoltsági emlék – Szabó könyve nyomán – különösen a dél-dunántúli megyéinkben, Somogyban, Tolnában és Baranyában lelhető fel (5. ábra).

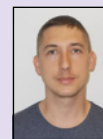
Összegzés

Jelen dolgozatomban megírása során két lényeges szándék vezérelt. Egyrészt a térképészet eszközeinek alkalmazásával egy olyan munkát kívántam létrehozni, amely a török hódoltság időszakához köthető földrajzi neveink előfordulási helyeinek és keletkezési körülményeinek bemutatásával hozzájárul a nyelvi és néprajzi hagyományaink megismeréséhez, az olvasók honismeretének gazdagításához. Másrészt az általam megalkotott térképekkel igyekeztem minél szemléletesebb kiegészítést nyújtani Szabó József kiváló könyvéhez.

Munkám egyik legfőbb eredményének tekinthető, hogy a Tabán földrajzi név további előfordulásainak felkutatásával nagyban hozzájárultam Szabó professzor gyűjteményének bővüléséhez, és a feltárt nevek elterjedését térképen is ábrázoltam. A török kori mondakör és az építmények emlékeit őrző helyneveink térképi megjelenítéséhez jó kiindulási alapul szolgált, hogy a könyv szerzője a neveket – jobb áttekinthetőségük érdekében – meghatározott témakörök szerint csoportosította. Ugyanakkor ahhoz, hogy az előfordulási helyek minél kifejezőbb módon jelenjenek meg a térképeken, további kategóriák bevezetésére volt

Irodalom

- Fekete Lajos 1944. Budapest a török korban. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Kakuk Zsuzsa 1955. Tabán. Magyar Nyelvőr, 79. évf. pp. 105–106.
- Klinghammer István – Papp-Váry Árpád 1985. Tematikus kartográfia. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lenkei Ákos 2008. A régi Tabán városmodelljének térképészeti alapjai. Geodézia és Kartográfia, 60. évf. 11. sz. pp. 33–36.
- Melich János 1900. Tabán. Magyar Nyelvőr, 29. évf. pp. 423–434.
- Penavin Olga – Matijevics Lajos 1979. Ada és környéke földrajzi neveinek adattára. Vajdaság helységeinek földrajzi nevei 4. Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék.
- Szabó József 2008. A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Torma István 1997. Haragos-kút. (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben). In B. Gergely Piroška és Hajdú Mihály (szerk.): Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz. Budapest–Miskolc, pp. 274–284.

Dr. Gulyás Zoltán
térképész, kutató

Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház, Zirc
szibir@map.elte.hu